

мували блага цивілізації, – вони утримували двір Романових, бюрократичний апарат, військове й морське відомства та фінансували мілітарну політику російського самодержавства» (с.514).

Підсумовуючи сказане, слід звернути увагу дослідника на необхідність більш детального вивчення співвідношення паперових і металевих грошей у дореформений період. Це можна було б показати окремою таблицею. Річ у тому, що тоді була велика інфляція й відтворення її темпів у такій серйозній науковій праці було б конче необхідним. На нашу думку, доцільно було б здійснити більш ширше відтворення тогочасного фону тих економічних процесів, які відбувалися в державі й спричиняли подальшу еволюцію податкової системи та труднощі в її роботі. Розкриваючи сутність коробкового збору та аналізуючи законодавчі акти, які регулювали його стягнення (Положення 1839, 1844 рр.), автор, на жаль, не простежив загальної тенденції політики урядів Олександра I та Миколи I щодо єврейського етносу. Монографія значно виграла б, якби розлогі таблиці, вміщені у ній, було винесено в окремі додатки, які можна було б наповнити різноманітним статистичним і документальним матеріалом із теми дослідження. Наведені зауваження і побажання ніяким чином не применшують великого наукового значення монографічного дослідження і мають суто рекомендаційний характер.

На завершення хочеться висловити щире подяку В.М.Орлику за створену ним добротну працю. Необхідно визнати, що автор успішно дослідив одну з малорозроблених проблем вітчизняної історії вказаного періоду, котра актуальна не тільки в науковому, а і в суспільно-політичному та економічному плані. Монографія може бути навчальним посібником для економістів, соціологів та етнографів, корисною для всіх, хто цікавиться історією України. Плекаємо надію, що ця фундаментальна праця буде опублікованою ще не один раз, а В.М.Орлик продовжить свої творчі пошуки у царині вітчизняної історії фінансів XIX – початку XX ст. та порадує читачів своїми новими творчими здобутками.

В.Б.Молчанов (Київ)

Ткаченко В.В.

Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УРСР (20–30-ті рр. XX ст.): Монографія. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2009. – 375 с.

Міжвоєнному періоду історії вітчизняної науки присвячено значний масив літератури, що вийшла протягом останніх двох десятиріч. Різних аспектів проблеми торкалися у своїх дослідженнях такі провідні вітчизняні та зарубіжні вчені, як С.Водотика, С.Кульчицький, Ю.Шаповал, В.Даниленко, Г.Касьянов, Г.Костюк, З.Лихолобова, Л.Новохатько, В.Нікольський, Н.Литвин, В.Іноземцев, Т.Гунчак, І.Білас, М.Восленський, А.Авторханов, Р.Конквест, Е.Карр, Р.Пайпс, Л.Грехем, С.Кара-Мурза та ін. Вони розглянули загальні соціально-політичні процеси, які визначали основні напрямки розвитку українського суспільства у міжвоєнний період, що вплинули на зміст і форми державної політики стосовно науки та наукової інтелігенції в УРСР. У працях цих та інших авторів розглянуто також окремі аспекти загального суспільно-політичного контексту її розвитку, питання внутрішньої будови, планування, становлення й розбудови мережі наукових установ, зміцнення матеріально-технічної бази тощо. Але у сучасній українській історіографії відсутнє системне й комплексне дослідження, присвячене розвитку української науки у зазначений період, недостатньо розкриті суперечності партійно-радянської політики, її стратегічні прорахунки.

Автор рецензованої праці поставив перед собою завдання системно розглянути історію української науки в дискурсі суспільно-політичного розвитку українського суспільства 1920–1930-х рр. Для досягнення вказаної мети він докладно проаналізував існуючі теоретико-методологічні підходи до проблеми; визначив основні напрямки політики щодо науки у зазначений період; виявив її основний зміст, детермінанти й наслідки; розглянув систему організації української науки у міжвоєнний період; об'єктивно оцінив адекватність проваджуваної структурної політики в контексті наукових завдань та соціально-економічної політики в цілому; дав оцінку рівню розвитку головних напрямків наукових досліджень та провідних наукових шкіл; реконструював

контекст міжнародної та внутрішньої (у межах СРСР) наукової комунікації та основні чинники, що призвели до певної ізоляції української науки.

Монографія В.В.Ткаченка написана у жанрі соціальної історії науки, що передбачає розгляд розвитку науки як особливого соціального інституту, покликаного виконувати пізнавально-освітні функції. У радянський період перед наукою були поставлені завдання швидкої модернізації економіки. До того ж, сцієнтизм розглядався як системна ознака комуністичного світогляду. Для пануючої у СРСР комуністичної ідеології (особливо в її тодішньому глобально-експансіоністському варіанті) наука була покликана дати безсумнівну санкцію на перемогу комунізму й розглядалася як один із головних критеріїв владної легітимації більшовицького режиму та його політики.

Логіка авторської аргументації послідовно розкривається у п'яти розділах: «Теоретико-методологічні засади, історіографія та джерельна база дослідження», «Партійно-радянська наукова політика: пріоритети, важелі та форми управління», «Організаційні основи розвитку науки», «Наукові школи в Україні», «Українська наука у царині міжнародної та внутрішньої комунікації».

Період 1920–1930-х рр. цікавий для історика науки не лише своїми суперечностями, а й змістовно. Саме у ці роки яскраво проявилось прагнення радянської влади створити «суцільний фронт» наукового супроводження виробництва, причому специфіка полягала в тому, що особливі надії покладалися не на академічний сектор науки, а на галузевий. Це був період небувалого зростання потенціалу відомчої науки, яка хоча й сприяла виконанню завдань модернізації економіки, але згодом перетворилася на тягар у процесах трансформації наукової системи. Передусім декларувалися прикладні завдання для реформування народного господарства країни, яка опинилась у міжнародній ізоляції. Досягнення ж академічної науки були затребувані лише у післявоєнний період для розв'язання геополітичних цілей. Тож не дивно, що період 1920–1930-х рр. був насичений експериментами в галузі організації й реформування науки.

У монографії на великому фактичному матеріалі вдало проаналізовано підвалини тогочасної наукової політики, численні перетворення в організаційній структурі наукової системи, їх ідейні основи, досягнення й прорахунки, зміни у політиці щодо науки та визначенні її пріоритетів. Проблема матеріального забезпечення науки всебічно розкрита на численних статистичних викладах й порівняннях.

У рецензованій роботі аргументовано доведено, що перша половина 1930-х рр. була ознаменована пошуками нової стратегії розвитку в умовах наближення науки до вирішення конкретних завдань народного господарства. Цей пошук здійснювався емпірично й волюнтаристськи, шляхом безперервних реорганізацій, оскільки постійно змінювалося ставлення держави до науки, ішов процес її політизації та ідеологізації під знаком впровадження в науку плановості. На етапі індустріалізації країни й зростання промислового потенціалу головними завданнями стали прискорена розробка й створення вітчизняних прототипів техніки та обладнання для всіх основних галузей промисловості. Особливе становище СРСР у світі, ізоляція від можливості використання нових зарубіжних технологій багато в чому визначили подальшу орієнтацію як прикладної, так і фундаментальної науки на вирішення завдань воєнно-промислового комплексу.

Важливим результатом дослідження В.В.Ткаченка стало чітке усвідомлення, що академія наук з моменту її утворення не лише продовжила традиції національної науки, закладені НТШ і УНТ, але й суттєво їх розширила як у самій постановці досліджень, так і щодо одержаних результатів. Автором монографії обґрунтовано доведено, що хоча українська національна інтелігенція й сподівалася на те, що політичні процеси в СРСР ітимуть у напрямку лібералізації, а справа національного відродження України нарешті дістане державну підтримку, склалася протилежна ситуація. Кінець 1920-х рр. став особливо критичним часом для українізації та національно-культурної розбудови. У 1929 р. було покладено край новій економічній політиці й запроваджено нереалістичний п'ятирічний план розвитку народного господарства на 1928–1929/1932–1933 господарчі роки, який зовсім не передбачав зміцнення національного суверенітету союзних республік, а, навпаки, посилював центральну владу та вже запроваджені адміністративні методи управління.

Висування кандидатур у члени академії наук громадськими організаціями, зайняття в раді ВУАН провідних місць чиновниками Наркомосвіти, відкриті збори наукових установ, на яких розглядалися плани та звіти про наукову роботу, «чистки», коли у при-

сутності людей, далеких від наукової роботи й знання її потреб, виявлялися «громадське обличчя» та здібності того чи іншого вченого, перенесення акценту з дослідницької на просвітницьку й популяризаторську діяльність – усе це стало вагомими важелями перебудови структури наукової спільноти, на основі уявлень працівників партійного й адміністративного апарату. У кінцевому рахунку цей процес призвів до знищення самоврядування в науці, до ліквідації наукової громадськості як суб'єкта такого самоврядування, що влучно підмічено автором рецензованого нами дослідження.

У монографії вміщено великий документальний матеріал, значна частина якого досі ще не була запроваджена до наукового обігу. Новою темою, що порушується в дослідженні В.В.Ткаченка, є проблема наукових комунікацій української науки в означений період. Чітко висвітлено суперечності, що виникли між необхідністю достатнього інформаційного забезпечення науки та наявними деформаціями в наукових комунікаціях, зумовленими переважно ідеологічними мотивами.

Оскільки обрана тема дослідження перебуває на межі політичної історії, соціальної історії та наукознавства, вона побудована на специфічній джерельній базі. Автором опрацьовано матеріали понад 10 архівосховищ (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, кількох архівних установ зі структури НАН України, низки галузевих – передусім центрального й обласних архівів СБУ та фондів місцевих державних архівів Полтави, Чернігова, Сум, Черкас, Ніжина). Архівні матеріали стали джерелом цінної інформації про чисельність, стан та настрої професорсько-викладацьких кадрів, допомогли з'ясувати загальні тенденції, що панували у партійному керівництві республіки з питань, пов'язаних із роботою науки та вищої школи, дозволили отримати додаткові відомості про стосунки партійних органів із науково-освітнянською інтелігенцією, механізм репресивних акцій стосовно представників інтелігенції та про долі багатьох (у тому числі й репресованих науковців). Слід зробити наголос на використанні широкого кола документів із регіональних архівосховищ. Саме їх використання дозволило проаналізувати зміни у структурі вищих навчальних закладів та дослідити головні етапи процесу «радянзації» освітніх установ на місцях. Вивчення цих матеріалів сприяло збагаченню дослідження додатковими історичними фактами.

Важливою групою джерел стали археографічні видання – тематичні збірки документів, протоколи, декрети, постанови. Матеріали збірників надали можливість документально простежити за політикою держави щодо професорсько-викладацьких кадрів України.

Монографія широко спирається також на статистичні збірники з питань розвитку науки та вищої школи, які дали змогу прослідкувати динаміку змін, що відбувалися у системі організації науки та складі наукової інтелігенції. Ці статистичні дані стали підґрунтям критичного осмислення головних подій досліджуваного періоду, оскільки на початку 1920-х рр. ще була недосконалою система професійного обліку населення (коли науковці «розчинялися» у загальній сукупності службовців), а підвалини соціолого-демографічних обстежень тільки закладалися.

Критично проаналізовані матеріали періодичної преси з питань розвитку науки та освітянської сфери 1920–1930-х рр., що містять багату інформацію практично з усіх аспектів досліджуваної теми, дали змогу автору реконструювати цілісну картину ідеологічної та соціально-психологічної атмосфери досліджуваного періоду, краще зрозуміти умови, в яких відбувалася наукова діяльність українських вчених, формувалися й руйнувалися наукові напрямки та школи. Із місцевих періодичних видань отримано цінну інформацію про становлення наукових товариств, розвиток наукової діяльності архівів і музеїв.

Залучення мемуарної літератури сприяло більш об'єктивному відтворенню картини суспільного життя й умов праці викладачів вищих навчальних закладів. Цінними для досягнення мети дослідження також були пам'ятки епістолярного жанру зі спадщини провідних українських науковців. Матеріали цієї групи відтворили широкую палітру настроїв наукової інтелігенції, віддзеркалили драматичний процес її самовизначення за нових умов, проілюстрували критичне ставлення до проваджуваної більшовицьким режимом суспільно-політичної та наукової політики.

Системне використання вказаних груп джерел дало змогу автору розкрити тему на необхідному рівні повноти та достовірності й відтворити реалістичну атмосферу 1920–1930-х рр.

Окремий розділ роботи присвячено проблемі формування наукових шкіл та їх подальшій долі в тоталітарному суспільстві, яка розглянута в монографії на оригінальній основі. Але є підстави посперечатися з автором щодо значення наукових шкіл саме в цей період історії української науки. Сьогодні науковим школам приділяється велике значення, що теж є своєрідним перебільшенням, адже наука успішно розвивається і без них. У західній історіографії науки проблема наукових шкіл розглядається як радянський (і ще більше – пострадянський) феномен: в європейській науці наукових шкіл узагалі одиниці, в американській їх фактично немає, тоді, як в Україні їх нині налічують уже сотні. Феномен наукових шкіл пов'язаний із різними орієнтаціями в розвитку досліджень: на Заході (особливо у США) акцентується саме інноваційність наукового знання, у нас – його традиції. До того ж, у 1930-х рр. наукові школи лише зароджувалися. Актуальною ж була інша проблема розвитку вітчизняної науки – формування професійних наукових співтовариств у провідних наукових галузях, перш за все у природознавстві та прикладних галузях. Якщо такі кваліфіковані наукові співтовариства у царині українознавства були сформовані ще у попередній період (Наукове товариство імені Шевченка, Українське наукове товариство), то створення подібних об'єднань у природознавстві, технічних, медичних, сільськогосподарських галузях означало досягнення українською наукою рівня цілісного інституціоналізованого утворення. Саме процес формування професійних наукових співтовариств (а не наукових шкіл), які здатні експертно оцінювати результати досліджень у провідних наукових напрямках, складав зміст інституціоналізації української науки у цей період.

Розвитку науки у 1920–1930-х рр. присвячено досить значний масив літератури (радянських часів і сучасної), що не зменшує актуальності продовження досліджень у цьому напрямку. Якщо оцінювати цей масив загалом, можна зробити висновок про політичну заангажованість багатьох досліджень. Перспективи ж розробки цієї проблематики більш раціонально пов'язувати з актуальною для сьогодення необхідністю проведення нашою країною сучасної модернізації економіки й суспільства. Трансформації, що відбуваються нині в Україні – від економіки до державного управління, від сфери повсякденного буття до засобів масових комунікацій – обросли своєрідною міфологією. У зв'язку з цим і поняття модернізації вимагає деміфологізації та прояснення. Радянський проект модернізації економіки і суспільства, індустріалізації промисловості акумулює цінний досвід реформ, який досі потребує аналізу та усвідомлення.

Жовтневий переворот був своєрідною реакцією на хронічне відставання Російської імперії від західних держав не лише в економічній, але й у соціальній та політичній сферах. Нові форми соціальної організації повинні були стати інструментом виведення СРСР у лідери світового прогресу. Проте, якщо на ідеологічному рівні новий статус можна було задекларувати без будь-яких додаткових зусиль, то для його практичного підтвердження необхідні були вражаючі економічні результати, створення господарської системи, ефективність якої б задавала світові стандарти. Ось чому «країна рад» узялася не «наздоганяти» західні держави, використовуючи запозичені у них методи й технології, а досягати більш високого рівня розвитку, створивши власну якісно нову господарську й соціальну реальність.

Невдачі на цьому шляху не змусили себе довго чекати. Першою з них став крах ілюзій про природний характер соціалістичного суспільства і можливість його швидкої побудови на основі воєнного комунізму. Уже через три роки після приходу до влади більшовики змушені були змінити тактику й оголосити нову економічну політику. Невдовзі, однак, стало зрозуміло, що сприяючи прогресу в економіці, НЕП не перешкоджає рестаурації колишніх порядків, тобто забезпечує скорочення розриву, але не породжує нової соціальної системи. Отже, із кінця 1920-х рр. основним інструментом «соціалістичного» будівництва стали неприкриті насильство й терор. Результати були вражаючими, але такий шлях розвитку не міг бути тривалим. Гігантське перенапруження сил у роки Другої світової війни відтермінувало кризу даної системи, але не запобігло їй.

Тиск сталінського управління був настільки тяжким, що відмова навіть від найбільш одіозних його форм породила імпульс, який викликав стрибок 1960-х рр. Проте і у цей період не було винайдено нічого, здатного стати основою нової соціальної системи. Значною мірою лише формально наблизившись до рівня розвинених країн за економічними та технологічними показниками, радянське суспільство увійшло до смуги застою, що завершилася крахом системи «нового типу». Таким чином, приклад СРСР наоч-

но показав марність спроб обігнати розвинені країни на основі побудови альтернативної соціальної системи таким шляхом.

Програма модернізації – це завдання наздоганяючого розвитку, а не «соціального проектування». Модернізація – це процес пристосування економіки й суспільства до умов, в яких існуюча соціально-економічна система відчуває себе некомфортно, програючи конкурентам або відчуваючи неминучість відставання. У нашій країні наявна вкрай однобічна індустріальна база безнадійно відстає у сфері високих технологій, управляється неефективним бюрократичним апаратом і небезпечно експериментує з прискореним зростанням соціальної нерівності. За таких умов модернізація стає життєво необхідним, а не просто бажаним заходом, для досягнення якої доцільно глибоко вивчити досвід попередніх років.

Монографія В.В.Ткаченка робить конкретний вагомий внесок у розуміння складного періоду вітчизняної історії, коли, попри значне зростання ролі науки в усіх сферах життя, супроводжуючі цей процес непримиренні суперечності й грубі помилки керівництва держави завадили системному перетворенню радянського суспільства на прогресивній основі. Глибоке критичне вивчення помилок 1920–1930-х рр. надасть змогу уникнути їх повторення в незалежній Україні, що збільшує не тільки наукову, а й громадсько-політичну вартість рецензованого видання.

В.І.Онопрієнко (Київ)

Franziska Bruder

«Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929–1948. – Berlin: Metropol, 2007. – 299 s.*

Франциска Брудер

«Здобути Українську державу або загинути в боротьбі за неї!». Организация украинских националистов (ОУН). 1929–1948. – Берлін: Метрополь, 2007. – 299 с.

Монографія Франциски Брудер¹ присвячена діяльності Організації українських націоналістів у 1929–1948 рр. До свого видання ця праця була захищена як дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Ph.D.) у центрі дослідження антисемітизму Берлінського технічного університету (Technische Universität Berlin). У назву праці авторка винесла гасло ОУН: «Здобути українську державу або загинути в боротьбі за неї!». Саме радикалізм при досягненні визначених цілей і завдань, а також жертвовність націоналістів, на думку німецької дослідниці, і відрізняли цю партію від багатьох інших тодішніх українських політичних організацій.

У Німеччині праця вже здобула позитивні відгуки. На увагу заслуговує залучена широка джерельна база – у книзі використано документи 18-ти (!) архівів Німеччини, Польщі й України. Рясно цитуються й опубліковані п'ятьма мовами матеріали.

Монографія складається зі вступу, закінчення і кількох хронологічних розділів: «ОУН у 1929–1939 рр.», «ОУН – ОУН(б) із вересня 1939 р. по вересень 1941 р.», «ОУН(б) – ОУН–УПА з осені 1941 р. по осінь 1944 р.» і «ОУН–УПА з осені 1944 р. по кінець 1948 р.».

Згідно з шаблоном (своєрідним прокрустовим ложем), кожен хронологічний розділ складається з чотирьох параграфів: «1. Історичне тло – ситуативні чинники»; «2. Політичні цілі і політико-ідеологічні відправні точки»; «3. Мобілізуючі структури»; «4. Стратегії дій». Кожен із параграфів №2–4 поділяється на глави, а остання глава параграфа має назву «Резюме», де коротко переповідається зміст відповідного розділу.

* Рецензія написана завдяки фінансовій підтримці фонду Герди Генкель (Gerda Henkel Stiftung, Düsseldorf).

Переклад із російської – редакція «УІЖ».